

Moreel oordeelsvermogen van (aspirant-)officieren

Drs. K.G.H. Hofhuis, dr. D.E.M. Verweij en prof. dr. J. Soeters*

Inleiding

Iemand beschikt over moreel oordeelsvermogen als hij of zij de morele aspecten van een situatie kan herkennen en beoordelen. Dat betekent dat men weet welke waarden, normen en belangen in de betreffende omstandigheden een rol spelen en dat men de consequenties van handelingen met betrekking tot deze aspecten adequaat kan inschatten. Moreel oordeelsvermogen is dus een onontbeerlijke eigenschap voor mensen die regelmatig geconfronteerd worden met morele vragen en dilemma's.

Dit soort vragen en dilemma's doet zich voor in situaties waarin men een moeilijke en zelfs 'onmogelijke' keuze heeft tussen twee of meer waarden en/of plichten. Het moeilijke of het 'onmogelijke' van het dilemma zit hem in het feit dat elke keuze behalve de nagestreefde effecten ook onge-

Door stukgeschoten waterleidingen en winkels was er een tekort aan drinkwater en voedsel onder de bevolking ontstaan. Als militair wist ik dat ik geen onderscheid mocht en kon maken tussen de verschillende bevolkingsgroepen. Maar de kinderen in het gebied hadden niet tot nauwelijks voedsel of water. Nu stond ik voor de keuze: wel of niet verstrekken van drinkwater en voedsel. Uiteindelijk heb ik ervoor gekozen het niet te doen, omdat ook bekend was dat de verschillende bevolkingsgroepen represaillemaatregelen zouden nemen als iemand een voorkeursbehandeling zou krijgen.¹

wenste neveneffecten heeft. Er is dan ook geen simpele voorkeursoplossing van het dilemma en er bestaat ook geen oplossing die géén pijn doet.

Dit soort problematische keuzes doet zich voor in de beroepspraktijk van diverse professionals (bijvoorbeeld de zorg, de politie), maar zeker ook in de operationele praktijk van militairen, zoals het vorenstaande dilemma illustreert. Het geweldsmonopolie dat door de staat aan de krijgsmacht is toevertrouwd en in toenemende mate

ook buiten de landsgrenzen moet kunnen worden toegepast, maakt moreel oordeelsvermogen tot een wezenlijk onderdeel van militaire professionaliteit.

Het leveren van een bijdrage aan de internationale rechtsorde en stabiliteit kan immers het gebruik van geweld noodzakelijk maken. De vraag naar het moreel oordeelsvermogen van officieren en officieren-in-opleiding is daarom bepaald belangrijk.

In dit artikel worden de bevindingen gepresenteerd van een onderzoek naar moreel oordeelsvermogen van officieren, aspirant-officieren en studenten; dit onderzoek heeft in de loop van 2005 plaatsgevonden (Hofhuis, 2005). Er waren 400 respondenten bij betrokken, van zowel de KMA, het KIM en het IDL als van de Universiteit van Tilburg. De universitaire studenten zijn bij dit onderzoek betrokken om een ijkpunt te kunnen hebben.

Alvorens de resultaten van het onderzoek te bespreken, gaan we eerst in op

* Dit artikel is een bespreking van het onderzoek dat op de Nederlandse Defensie Academie te Breda (KMA) is uitgevoerd door Kim Hofhuis in het kader van haar doctoraalscriptie ter afsluiting van de studie Organisationswetenschappen aan de Universiteit van Tilburg. Desirée Verweij en Sjo Soeters van de Nederlandse Defensie Academie te Breda hebben haar tijdens dit onderzoek begeleid. De onderzoekers danken dr. Tessa Op den Buys en kol. dr. Irene van der Kloet, ook van de Nederlandse Defensie Academie, voor enkele nuttige suggesties inzake de analyse van de gegevens.

Dr. B. Durrieu van de K.U. Leuven heeft de testen van Lind toegankelijk gemaakt en de nieuwe testen van commentaar voorzien. Daarnaast heeft prof. dr. G. Lind de onderzoekers geadviseerd over het gebruik van de testen. Luitenant ter Zee Jeroen van de Hauten heeft de verspreiding van de vragenlijst op de NLDA te Den Helder mogelijk gemaakt.

Hofhuis is momenteel werkzaam als organisatieadviseur bij Smart Group in Vught; Verweij is universitair hoofddocent filosofie aan de NLDA; Soeters is hoogleraar bestuurs- en bedrijfswetenschappen aan de HDO en hoogleraar organisationswetenschappen aan de Universiteit van Tilburg.

1 Dit dilemma is meegemaakt door een respondent van het onderzoek.

de theorie van Kohlberg. Dit is van belang met betrekking tot moreel oordeelsvermogen en het toetsen hiervan. Vervolgens presenteren we de centrale vraag van het onderzoek en wordt in dat kader gekeken naar de aandacht die Defensie besteedt aan ethiek. Hierbij zal het gaan om onderwijs, en om het Ethisch Bewustwordingsmodel (EBM) en de gedragscode.

Met betrekking tot dit laatste besteden we ook aandacht aan het nut en belang van dergelijke codes. Daarna bespreken we hoe het morele oordeelsvermogen concreet is getest en wat de resultaten zijn. In de laatste paragraaf worden ten slotte kanttekeningen bij het onderzoek geplaatst en aanbevelingen gedaan over nieuw te ontwikkelen onderzoek.

Kohlberg

Niveaus van morele ontwikkeling

De ontwikkeling van moreel oordeelsvermogen van individuen is al vaker onderzocht, zij het nog niet zo vaak in een militaire context. Veelal baseert men zich daarbij op het werk van de ontwikkelingspsycholoog Kohlberg (1981; 1984). Kohlberg onderscheidt drie niveaus van morele ontwikkeling, die alledrie uit twee fasen bestaan. De verschillende fasen volgen idealiter de cognitieve ontwikkeling van een individu, van kind tot volwassen persoon.

Het preconventionele niveau

Het eerste niveau, het preconventionele niveau, wordt gekenmerkt door het feit dat regels en sociale verwachtingen extern zijn aan het individu. In de eerste fase gaat het om straf en

Huilende vrouwen in Kosovo, 1999 (Foto KFOR; collectie NIMH)

gehoorzaamheid. Een individu is gehoorzaam omdat hij of zij anders gestraft wordt. Dit is dan ook de enige reden waarom hij of zij van bepaalde handelingen afziet. Wat geen straf oplevert wordt als 'goed' ervaren.

In deze eerste fase is het individu zich niet bewust van de belangen van anderen. In de tweede fase wordt gehandeld vanuit eigenbelang. Tijdens deze fase is een individu gericht op het eigen voordeel. Het individu is zich er wel bewust van dat anderen ook belangen hebben, maar deze zijn ondergeschikt aan het eigenbelang. Er wordt primair vanuit het eigenbelang gehandeld.

Het conventionele niveau

Op het tweede niveau, het conventionele niveau, identificeert het individu

zich met verwachtingen van anderen. Het individu heeft als het ware de regels van de maatschappij en de omgeving in zich opgenomen. De derde fase is die waarin het gedrag wordt afgestemd op de verwachtingen en dus ook op de goedkeuring van anderen. Het oordeel van anderen weegt in deze fase zwaarder dan het eigenbelang.

Groepsnormen zijn dan ook belangrijker dan eigenbelang en gedrag wordt gemotiveerd vanuit de wens het groepsbelang te dienen. De vierde fase is die van de regels van de samenleving en van sociale instituties binnen die samenleving. 'Goed' gedrag in deze fase is zich houden aan de regels van de omgeving.

Het postconventionele niveau

Op het derde niveau, het postconventionele en principiële niveau, stelt het individu zich onafhankelijk op ten opzichte van de regels en verwachtingen van de anderen die in fase drie en vier doorslaggevend waren. In de laatste fase van dit niveau definieert hij of zij morele waarden in termen van 'universele principes', zoals Kohlberg deze typeert.

Tabel 1: Niveaus van morele ontwikkeling

Postconventionele niveau	Fase 6: universele ethische principes
	Fase 5: rechten en een sociaal contract
Conventionele niveau	Fase 4: regels van de samenleving en van sociale instituties
	Fase 3: goedkeuring
Preconventionele niveau	Fase 2: eigenbelang
	Fase 1: straf en gehoorzaamheid

Boerderij in As Samawah, Irak
(Foto SFIR 5, G. van Es; collectie NIMH)

De vijfde fase is die van 'rechten' en een 'sociaal contract'. In deze fase realiseert het individu zich dat uitgangspunten zoals 'het recht op leven' en 'het recht op vrijheid' in iedere samenleving hoog gehouden dienen te worden. Doen wat 'goed' is, staat gelijk aan doen wat de samenleving, die deze rechten waarborgt, nastrevenswaardig vindt.

Waar in fase vier de regels strikt worden nagevolgd, wordt in fase vijf kritisch naar deze regels gekeken als daarmee het welzijn van de samenleving kan worden verhoogd. De zesde fase is de fase van universele ethische principes, aldus Kohlberg. In deze fase realiseert een individu zich dat er ethische principes zijn die belangrijker zijn dan wetten en andere institutionele verplichtingen.

Een individu handelt in deze fase vanuit universele ethische principes die hij of zij zich eigen heeft gemaakt. Kohlberg denkt hierbij met name aan rechtvaardigheid. Kohlberg en zijn navolgers hebben mensen als Gandhi en Mandela in gedachten wanneer zij over dit niveau van morele ontwikkeling spreken.

Onderzoek naar moreel oordeelsvermogen in de krijgsmacht

Binnen de Nederlandse krijgsmacht, met name binnen de NLDA, wordt al jaren onderzoek gedaan naar ethiek, maar er is nog weinig empirisch onderzoek gedaan naar het moreel oordeelsvermogen van militairen, terwijl het onderwerp – zoals gezegd – in de militaire context van groot belang is. Vandaar dat door de Nederlandse Defensie Academie een onderzoek naar dit onderwerp is opgezet. De tweeledige centrale vraag van het onderzoek luidde:

Hoe is het gesteld met het moreel oordeelsvermogen van Nederlandse (aspirant-)officieren en in hoeverre wordt dit moreel oordeelsvermogen beïnvloed door kennis van, opvattingen over en omgang met de gedragscode en het Ethisch

Bewustwordingsmodel, alsmede door ethiekonderwijs en ervaring met morele dilemma's?

De gedragscode

'Kennis' en 'onderwijs' worden in de hierboven vermelde vraagstelling ge-

noemd, omdat er binnen de Nederlandse krijgsmacht om voor de hand liggende redenen relatief veel aandacht aan ethiek wordt besteed (Van Baarda, Van Iersel en Verweij, 2004; Wortel, 2006). Eind 1996 is door de politieke en militaire leiding een gedragscode voor Defensie geïntroduceerd. Dit gebeurde in navolging van andere overheidsinstellingen en het bedrijfsleven (Van Nimwegen, Soeters en Van Luik, 2004). Daarbij werd bepaald dat ieder krijgsmachtdeel afzonderlijk inhoud diende te geven aan de krijgsmacht-specifieke invulling van deze code.

In 1998 hadden alle krijgsmachtdelen hun versie van de gedragscode gereed en vervolgens is deze geïntroduceerd bij het personeel. De wijze waarop de gedragscode tot stand is gekomen en geïmplementeerd is bij ieder krijgsmachtdeel anders verlopen.

De gedragscodes van de vier krijgsmachtdelen bestaan uit gedragsregels waarvan men mag aannemen dat het personeel weet dat het zich hieraan dient te houden omdat het 'normale' regels en afspraken zijn die gangbaar worden geacht in de Nederlandse samenleving (Bastiaan, 2005). De gedragscode beoogt militairen houvast te bieden in moeilijke omstandigheden.

Het Ethisch Bewustwordingsmodel

Het Ethisch Bewustwordingsmodel (EBM) is ontwikkeld binnen de Koninklijke Landmacht om de regels uit de gedragscodes en de regels die op nationaal en internationaal niveau zijn vastgesteld toe te kunnen passen in situaties waarin zich morele vragen en dilemma's voordoen. Het betreft een model dat bestaat uit enkele vragen die het zorgvuldig doordenken van een moreel problematische situatie beogen om op basis daarvan een weloverwogen besluit te kunnen nemen.

Daarnaast kan het ook een belangrijke rol spelen bij het – achteraf – verantwoording afleggen voor een genomen beslissing, iets dat in toenemende mate van leidinggevende militairen verwacht wordt (Verweij, 2003).

Gedragscode voor de Koninklijke Landmacht

Ik lever als militair of als burgermedewerker een belangrijke bijdrage aan de verdediging van ons land en aan vrede en veiligheid in de wereld.
Ik houd mij daarbij aan de volgende gedragscode.

1. Ik probeer het beste uit mijzelf te halen en ben bereid van mijn fouten te leren.
2. Ik toon in mijn houding en gedrag dat ik er trots op ben bij de Koninklijke Landmacht te werken.
3. Ik heb als lid van een team mijn collega's nodig en zij hebben mij nodig. Daarom voel ik mij mede verantwoordelijk voor hun welzijn en spreek hen zo nodig aan op hun doen en laten.
4. Ik ben verantwoordelijk voor een juist gebruik van het materiaal en de gelden die mij zijn toevertrouwd en van de diensten die mij worden aangeboden.
5. Ik denk bij al mijn handelen aan de veiligheid van mijzelf en mijn omgeving. Daarom ook vermijd ik drugs en matig ik mij in het gebruik van alcohol.
6. Ik eerbiedig de mensenrechten en houd mij aan de regels van het oorlogsrecht. Ik behandel alle mensen gelijkwaardig en met respect verleen als het kan hulp aan de medemensen die in nood verkeren.
7. Ik voer de taken die mij zijn opgedragen professioneel uit, ook onder moeilijke omstandigheden en zelfs bij gevaar voor eigen leven.
8. Ik misbruik de macht die mij kan worden opgegeven nooit. In opdracht zal ik geweld gebruiken, maar niet meer dan nodig is om mijn taak te volbrengen. Iedereen, zeker mijn tegenstander, kan er echter op rekenen dat ik vastberaden en vasthoudend ben.

Het EBM² omvat de volgende vragen:

- Wat is het kernprobleem?
- Wie zijn de partijen in het dilemma en wat zijn hun belangen?
- Benoem de mogelijke oplossingen en toets deze aan de volgende vragen:
 - a Heb ik alle belangen van de partijen gewogen en welke prioriteit heb ik hieraan gegeven?
 - b Welke oplossing vind ik het meest rechtvaardig en waarom?
 - c Is de oplossing wettelijk toegestaan?
- Neem een besluit!

In het onderhavige onderzoek is expliciet gekeken of moreel oordeels-

vermogen wordt beïnvloed door kennis van, opvattingen over en omgang met de gedragscode en het Ethisch Bewustwordingsmodel. In zowel nationale als internationale tijdschriften zijn artikelen verschenen over de mate waarin (kennis van) gedrags-

² Het Ethisch Bewustwordingsmodel is geruime tijd onderwerp van discussie geweest en is al eerder op basis daarvan gewijzigd. De versie die hier wordt weergegeven is de tweede – en voor de KL officiële – versie. In het Praktijksboek Militaire Ethiek van Van Baarda, Van Iersel en Verweij (2004) is een derde versie verschenen. Deze versie wordt hier echter niet besproken, omdat er binnen het onderwijs voornamelijk het meest gewerkt wordt met de tweede versie van het Ethisch Bewustwordingsmodel. De derde versie veronderstelt een bredere kennis van ethiek en van diverse ethische theorieën en wordt daarom niet op alle onderwijsinstellingen gebruikt.

codes invloed (heeft) hebben op de besluitvorming van individuen. Aan gezien moreel oordeelsvermogen morele besluitvorming mogelijk maakt, is deze literatuur relevant voor het onderzoek in de militaire context.

Lere en Gaumnitz: gedragscode maakt geen verschil

Lere en Gaumnitz (2003) stellen dat de overeenkomst tussen de waarden van een gedragscode en de waarden van het individu zelf van belang is. Het zou kunnen dat een persoon volgens zijn eigen waarden al moreel verantwoord handelt zonder gedragscode; de invoering van een gedragscode heeft dan geen invloed op de besluitvorming.

Cleek en Leonard (1998) onderzochten de invloed van het wel en niet voorleggen van een gedragscode aan

respondenten. Tijdens het onderzoek werd aan de respondenten gevraagd om te reageren op verscheidene situaties waarin keuzes gemaakt moesten worden. De gekozen scenario's waren zo ontworpen dat ze verschillende typen situaties betroffen. Uit hun onderzoek komt naar voren dat er geen verschil is tussen groepen die wél en groepen die geen gedragscode voorgelegd hadden gekregen.

Schwartz

Schwartz (2001) onderzocht eveneens de relatie tussen gedragscode en gedrag. Uit dat onderzoek kwam naar voren dat gedragscodes inderdaad gedrag kunnen beïnvloeden, hoewel dit in de praktijk maar zelden voorkomt. Het merendeel van de respondenten gaf aan dat de code hun gedrag niet beïnvloed had. Redenen hiervoor

waren dat (1) de respondenten al wisten wat 'goed' en 'fout' gedrag was zonder de code, (2) de code hoofdzakelijk 'gezond verstand' was, (3) de respondenten geloofden dat ze nooit met een moreel dilemma te maken hebben gehad.

Zoals eerder vermeld, beschikt iemand over moreel oordeelsvermogen als hij of zij de morele aspecten van een situatie kan herkennen. Iemand die niet over een moreel oordeelsvermogen beschikt, kan morele dilemma's niet herkennen. Dit betekent dat als iemand aangeeft dat hij nooit een moreel dilemma heeft meegemaakt, het goed mogelijk is dat hij zich niet realiseert dat hij wel degelijk met een moreel dilemma werd geconfronteerd. Hij heeft het morele dilemma dan echter niet als zodanig herkend.

Old Orgun, Afghanistan. Het '345th Tactical Psyops Company Airborne Battalion' assisteert de Afghaanse regering bij het bouwen van een school. Deze school is de eerste in de provincie die toegankelijk is voor jongens én meisjes sinds 700 jaar. Hier ziet u een Amerikaanse sergeant tijdens de openingsceremonie

(Foto U.S. Navy, E. Lippmann; collectie NIMH)

Daarnaast geeft Schwartz in zijn artikel verschillende redenen waarom gedragscodes worden nageleefd of juist niet. Redenen om de gedragscode niet na te leven zijn: (a) eigenbelang, (b) ontevredenheid, (c) omgeving, (d) het belang van de organisatie, (e) onwettigheid.

Redenen om de gedragscode wel na te leven zijn: (a) persoonlijke waarden, (b) angst voor maatregelen, (c) loyaliteit. Deze redenen zijn in ons onderzoek meegenomen. Schwartz concludeert in zijn onderzoek dat gedragscodes potentiële, maar waarschijnlijk toch niet al te sterke, factoren bij het beïnvloeden van gedrag zijn.

Naast de invloed van gedragscodes is ook gekeken naar de invloed van het Ethisch Bewustwordingsmodel op het moreel oordeelsvermogen. In tegenstelling tot de gedragscode, waarin het gaat om regels waaraan militairen zich dienen te houden, is het EBM een stappenplan dat hulp beoogt te bieden bij het nemen van moreel verantwoorde beslissingen.

Ethiekonderwijs

De vraag 'wat moet ik doen in deze situatie?' is een kwellende vraag geworden voor veel mensen. Vooral voor degenen met beroepen waarin handelingen worden verricht die verregaande en ingrijpende consequenties kunnen hebben. Zoals in de eerste paragraaf is aangegeven, geldt dit ook voor militairen. Vandaar dat binnen de krijgsmacht en dus ook op de eerder genoemde instituten KMA, KIM en IDL door middel van ethiekonderwijs wordt getracht officieren en toekomstige officieren zo goed mogelijk voor te bereiden op de confrontatie met morele vragen en dilemma's.

Tijdens het onderzoek naar moreel oordeelsvermogen is dan ook de vraag gesteld of ethiekonderwijs bijdraagt aan het moreel oordeelsvermogen van militairen.

Ervaring met morele dilemma's

Bij het onderzoek is de variabele 'ervaring' ook meegenomen. Aan de militaire respondenten is gevraagd of zij

ooit tijdens een uitzending of in de dagelijkse militaire praktijk een moreel dilemma hebben meegemaakt. Ook aan de studenten van de Universiteit van Tilburg is gevraagd of zij in hun dagelijks leven een moreel dilemma hebben ervaren. Daarnaast is onderzocht of de gedragscode en het EBM van invloed zijn geweest op de genomen besluiten tijdens deze morele dilemma's.

Het testen van moreel oordeelsvermogen

Het moreel oordeelsvermogen is in dit onderzoek getest aan de hand van de veel gebruikte Morele Oordeel Test (MOT) van Lind (1998). De test maakt gebruik van situatiebeschrijvingen van morele dilemma's waarbij respondenten moeten aangeven in welke mate ze akkoord gaan met de door de hoofdrolspelers in het dilemma gekozen gedragsalternatieven. Er worden per dilemma zes argumenten 'voor' en zes argumenten 'tegen' gepresenteerd aan de respondenten.

Elk van de in totaal twaalf argumenten is representatief voor één van de eerder besproken fasen van Kohlberg. De hoofdindex, de C-index, varieert tussen 0 en 100 en geeft aan in welke mate iemand morele consistentie vertoont bij het beoordelen van aangedragen argumenten (Lind, 1998).

Omdat de test van Lind alleen dilemma's bevat die spelen in de civiele maatschappij is besloten om ook een test te ontwikkelen met militaire dilemma's. De dilemma's en test die zijn overgenomen van Lind zijn 'het werknemersdilemma' en 'het medisch dilemma'. De dilemma's en test die door ons zelf zijn ontwikkeld, zijn het 'Gérard dilemma' en het 'SAS dilemma' (Hofhuis, 2005). De dilemma's worden hier kort weergegeven.

- Bij het 'werknemersdilemma' gaat het om een aantal werknemers dat hun directie ervan verdenkt afluisterapparatuur geplaatst te hebben en de zo verkregen informatie tegen hen te hebben gebruikt. De directie ontkent deze beschuldigingen. De

vakbond wil pas iets doen als er bewijzen op tafel liggen. Hierop besluiten de werknemers in de directiekamer in te breken en de bandopnamen mee te nemen.

- Bij het 'medisch dilemma' gaat het om een arts die aan de laatste wens van een doodzieke vrouw om haar leven te beëindigen tegemoet komt.
- Bij het 'Gérard dilemma' gaat het om de Franse luitenant Gérard, die een videoband vindt waarop vrienden van de militaire academie te zien zijn die tijdens een uitzending in de richting van de voeten van onschuldige burgers schieten. Gérard besluit de band over te dragen aan de Franse militaire politie.
- Tot slot gaat het bij het 'SAS dilemma' om een achttal Britse militairen tijdens een geheime missie in Irak. Zij worden ontdekt door een Iraaks jongetje. Zij besluiten het jongetje niet te doden, maar te laten lopen. Dit heeft tot gevolg dat zij in de handen vallen van Irakese militairen.

Deze vier dilemma's zijn aan de 400 respondenten voorgelegd om te beoordelen wat zij vinden van de diverse argumenten vóór of tegen de handwijze van de betrokken hoofdpersoon.

Onderzoekspopulatie en gegevensverwerking

Het onderzoek betreft een vragenlijst onder militairen en burgers. In totaal hebben 400 respondenten de lijst ingevuld, onderverdeeld in acht onderzoeksgroepen, namelijk:

- 1) eerste-, tweede- en derdejaarscadetten van de KMA [N = 180],
- 2) cursisten die de Opleiding Kort Model (OKM) van de KMA volgden [N = 58],
- 3) cursisten van het Instituut Defensie Leergangen [N = 34],
- 4) eerstejaars adelborsten van het Koninklijk Instituut van de Marine [N = 50] en

5) eerste- en derdejaarsstudenten
Organisatiewetenschappen van de
Universiteit van Tilburg [N = 78].

Het percentage vrouwen varieerde in
de militaire onderzoeksgroepen tus-
sen 0 (IDL) en 29 procent, en aan de
universiteit was dit in beide jaargroe-
pen respectievelijk 48 en 65 procent.

De resultaten van het onderzoek zijn
aan de hand van SPSS verwerkt en
op de dataset is een meervoudige re-
gressieanalyse uitgevoerd, nadat via
factor- en betrouwbaarheidsanalyse
de relevante schalen waren gecon-
strueerd.³ Gekeken is of de afhanke-
lijke variabelen 'moreel oordeels-
vermogen civiele dilemma' en
'moreel oordeelsvermogen militaire
dilemma's' beïnvloed worden door
een of meerdere onafhankelijke varia-
belen, zoals eerder in dit artikel ge-
noemd en besproken.

Daarnaast zijn de afzonderlijke voor-
en tegenargumenten van ieder dilem-
ma als afhankelijke variabelen in de
analyse meegenomen. Het gaat hier-
bij dus respectievelijk om de argu-
menten die vóór het gedrag van de
hoofdrospelers pleiten en de argu-
menten die tégen het gedrag van de
hoofdrospelers pleiten.

Voor deze extra regressieanalyse is
gekozen omdat de schalen van de
voor- en tegenargumenten apart een
aanzienlijk hogere betrouwbaarheid
opleverden (alpha's tussen 0,71 en
0,86) dan de schalen waarin de voor-
en tegenargumenten gecombineerd
waren. De precieze berekeningen treft
men aan in Hofhuis (2005).

Resultaten

Moreel verantwoord handelen

Zoals gezegd, is in dit onderzoek ten
eerste in kaart gebracht in hoeverre
militairen morele dilemma's adequaat
beoordelen en of zij hierbij moreel
verantwoord handelen. Als naar de in-
deling van Kohlberg gekeken wordt,
blijkt dat bijna alle onderzoeksgroe-
pen de argumenten uit fase 5 preferen
bij civiele dilemma's. Dit geldt
echter niet voor de HDV'ers, die aan

fase 6 bij de beoordeling van de ci-
viele dilemma's de voorkeur geven.
Fase 5 en fase 6 zijn de hoogste fasen
van morele ontwikkeling en oordeels-
vermogen; het betreft, zoals gezegd,
de fasen waarin universele rechten en
ethische principes bepalend zijn in de
oordeelsvorming.

Bij militaire dilemma's prefereren
alle militaire onderzoeksgroepen fase
6, behalve de eerstejaars die aan fase
4 de voorkeur geven.

Als gekeken wordt naar de C-index,
die de vaardigheid meet van een per-
soon om argumenten te beoordelen op
hun morele kwaliteiten, is te zien dat
militairen op deze testen gemiddeld
scoren (Lind, 1999; Hofhuis, 2005).
Aan de hand van de fasenvoorkeur
en de C-index kan worden geconclu-
deerd dat de militaire respondenten in
ons onderzoek de morele dilemma's
herkennen en deze adequaat beoor-
delen.

Gezien deze resultaten mag worden
verwacht dat militairen moreel ver-
antwoord handelen bij morele dilem-
ma's. Of dit in de praktijk ook daad-
werkelijk gebeurt, is daarmee echter
nog niet vanzelfsprekend. Het zou na-
melijk kunnen dat de respondenten in
de papieren werkelijkheid van het on-
derzoek sociaal-wenselijke antwoor-
den hebben gegeven. We komen hier
later nog op terug.

Geen opvallende verschillen

Als we kijken naar militairen versus
universitaire studenten met betrek-
king tot het beoordelen van dilem-
ma's, zijn er geen opvallende ver-
schillen waarneembaar. Dit betekent
dat de studenten de dilemma's op on-
geveer dezelfde wijze interpreteren
als de militairen.

Wat wel naar voren komt, is dat de
studenten bij de militaire dilemma's
aan de argumenten van fase 4, dus aan
een regelgeleide beoordeling van het
dilemma, de voorkeur geven. Bijna
alle militaire onderzoeksgroepen ge-
ven bij deze dilemma's aan de argu-
menten van fase 6, dat wil zeggen de

universele principes, de voorkeur.
Een reden hiervoor zou kunnen zijn
dat studenten zich niet goed in de
situatie kunnen inleven. Militairen
hebben tijdens onderwijs vaker met
dergelijke dilemma's te maken gehad,
en de militairen die uitgezonden zijn
geweest misschien zelfs wel in leven-
den lijve.

Gedragscode en EBM

Uit het onderzoek komt naar voren
dat de militaire respondenten een
gemiddelde kennis hebben van de ge-
dragscode en het Ethisch Bewustwor-
dingsmodel. Tevens komt naar voren
dat als militairen zich aan de gedrags-
code houden dit voornamelijk op per-
soonlijke waarden gebaseerd is en in
mindere mate voortkomt uit loyaliteit
aan de krijgsmacht en in nog mindere
mate uit angst voor maatregelen.

Als militairen zich niet aan de ge-
dragscode houden, dan is dat niet om
redenen van eigenbelang, ontevreden-
heid of invloeden vanuit de omge-
ving.

Op basis van de resultaten van het on-
derzoek kan geconcludeerd worden dat

kennis van de gedragscode
niet van invloed is op het
moreel oordeelsvermogen
van militairen.

Dit geldt zowel ten aanzien van de
civiele als militaire dilemma's. Hier-
mee spoort ons onderzoek met het
eerder besproken onderzoek in de
civiele sector (Cleek & Leonard, 1998;
Schwartz, 2001). Het moreel oor-
deelsvermogen met betrekking tot de

³ SPSS is een veelgebruikt analyseprogramma
en is uitermate geschikt voor het analyseren
van vragenlijsten. Meervoudige regres-
sieanalyse onderzoekt het verband tussen
meerdere onafhankelijke variabelen en één
afhankelijke variabele. Met de betrouwbaar-
heidsanalyse wordt gemeten of er weinig
verschil is tussen de gemeten waarden wan-
neer een meting meerdere malen gedaan
wordt.

militaire dilemma's wordt echter wel beïnvloed door kennis van het Ethisch Bewustwordingsmodel.

Ethiekonderwijs

Met betrekking tot ethiekonderwijs kunnen helaas geen directe uitspraken gedaan worden, aangezien in de militaire populatie bijna alle responden-

ten ethiekonderwijs gevolgd hebben. Er zijn dus geen verschillen tussen de respondenten in dit opzicht. Om het resultaat van ethiekonderwijs goed te kunnen meten zou ook een meting voorafgaand aan een meting na afloop van het ethiekonderwijs gedaan moeten worden, waar in dit onderzoek geen mogelijkheid voor was.

Over de invloed van ethiekonderwijs op het morele oordeelsvermogen bij militairen kunnen dus geen betrouwbare conclusies worden getrokken. Wel kan vermeld worden dat de universitaire studenten die ethiekonderwijs gevolgd hebben van mening zijn dat de werknemers in het 'werknemersdilemma' verkeerd hebben gehandeld door de situatie in eigen hand te nemen (zie tabel 2). Daarnaast komt uit de vragenlijst duidelijk naar voren dat zowel militairen als studenten het belang van ethiekonderwijs onderkennen.

Het daadwerkelijke effect van ethiekonderwijs en de invloed van ethiekonderwijs op moreel oordeelsvermogen zal echter met andere methoden onderzocht moeten worden om valide conclusies te kunnen trekken. Hierbij kan wel opgemerkt worden dat de invloed van ethiekonderwijs op moreel oordeelsvermogen voor de hand ligt, omdat dit door meerdere onderzoekers wordt aangetoond.

Ook het feit dat in ons onderzoek respondenten een moreel dilemma als een moreel dilemma herkennen en gemiddelde kennis hebben van de gedragscode en het Ethisch Bewustwordingsmodel, verwijst naar de invloed van ethiekonderwijs. Deze verwijzing naar het ethiekonderwijs is ook aanwezig in het gegeven dat het moreel oordeelsvermogen over de militaire dilemma's wordt beïnvloed door kennis van het EBM. Tijdens veel ethieklessen op de eerder genoemde instituten worden immers dilemma's besproken en wordt aandacht besteed aan de gedragscode en het Ethisch Bewustwordingsmodel.

Ervaring met morele dilemma's

Cadetten en adelborsten, die nog in opleiding zijn, zijn over het algemeen nog niet op uitzending geweest. Een enkeling vormt hierop een uitzondering. Militairen uit de onderzoeksgroepen 'OKM' en 'HDV' hebben over het algemeen meer met operaties te maken gehad. Van de militairen die te maken hebben gehad met een moreel dilemma tijdens een uitzending wist

Nederlandse militairen verstrekken water aan Rwandese vluchtelingen in een vluchtelingenkamp in Goma, 1994 (Foto Mindef, DV, R. van Bakel; collectie NIMH)

Tabel 2: Overzicht regressieanalyses: voor- en tegenargumenten van de vier dilemma's

Variabelen	Werknemersdilemma	Medisch dilemma	Gérard dilemma	SAS dilemma
Geslacht	Mannelijke militairen vinden dat de werknemers er goed aan gedaan hebben om de situatie in eigen hand te nemen en in te breken. Vrouwelijke militairen vinden juist dat de werknemers daar fout aan hebben gedaan.	---	Mannelijke militairen vinden het niet goed dat Gérard de militairen heeft aangegeven. Vrouwelijke militairen vinden dat juist wel goed.	Mannelijke militairen vinden dat de militairen er verkeerd aan hebben gedaan het leven van het jongetje te sparen. Mannelijke studenten zijn het met de mannelijke militairen eens. Vrouwelijke militairen niet.
Moreel dilemma ervaren in dagelijkse militaire praktijk	Militairen die een dilemma hebben ervaren vinden dat de werknemers fout hebben gehandeld.	Militairen die een dilemma hebben ervaren vinden dat de dokter het leven van de vrouw niet had mogen eindigen.	---	Militairen die een moreel dilemma hebben ervaren vinden dat de militairen er goed aan gedaan hebben het leven van het jongetje te sparen.
Uitspraken gedragscode	Militairen die het meer eens zijn met de uitspraken vinden dat de werknemers de situatie niet in eigen hand hadden mogen nemen.	Militairen die het meer eens zijn met de uitspraken vinden dat de dokter het leven van de vrouw niet had mogen eindigen.	Militairen die het meer eens zijn met de uitspraken vinden dat Gérard er goed aan heeft gedaan de militairen aan te geven.	---
Geloofsovertuiging, opleiding, rang en leeftijd	---	Militairen die een bepaalde geloofsovertuiging hebben vinden dat de dokter het leven van de vrouw niet had mogen eindigen.	Hoger opgeleide militairen (en met hogere rangen) vinden het niet goed dat Gérard de militairen heeft aangegeven.	Oudere militairen vinden dat de militairen correct hebben gehandeld door het leven van het jongetje te sparen.
Deelname militaire uitzending	---	---	Militairen die op uitzending zijn geweest vinden het niet goed dat Gérard de militairen heeft aangegeven.	Militairen die op uitzending zijn geweest vinden dat de militairen de situatie met het jongetje verkeerd hebben aangepakt
Ethiekonderwijs**	Studenten die ethiekonderwijs gevolgd hebben vinden dat de werknemers de situatie niet in eigen hand hadden mogen nemen.			

**Een opmerking die hierbij geplaatst moet worden is dat de variabele 'ethiekonderwijs' alleen bij studenten is gemeten. Dit is gedaan omdat bij de militairen de variabele onvoldoende variantie vertoonde.

bijna iedereen dat er sprake was van een moreel dilemma. Echter, op de vraag of de gedragscode of het Ethisch Bewustwordingsmodel steun heeft geboden bij het oplossen van een dilemma kwam een negatief antwoord.

Het blijkt al met al dat beide 'tools' weinig concrete steun hebben geboden.

Zoals eerder vermeld, is ook aan de studenten gevraagd of zij een moreel dilemma hebben ervaren. Van de 78 studenten gaf 19 procent aan een moreel dilemma te hebben meegemaakt. Het handelde meestal om dilemma's die men tijdens studie of in de privé-sfeer had ondervonden. Dit percentage ligt aanzienlijk lager dan bij de militairen.

Een verklaring hiervoor is waarschijnlijk dat studenten in hun nog maar jonge leven minder hebben meegemaakt dan de militaire onderzoeksgroepen (met name de OKM'ers en de HDV'ers) en dat zij een moreel dilemma niet als zodanig herkennen. Zij denken vaak dat een moreel dilemma een zeer 'ingewikkelde, vervelende' situatie is. Dit hoeft niet altijd het geval te zijn. Vaak maken mensen, ook militairen, een moreel dilemma mee zonder dat ze zich daarvan bewust zijn. Als gekeken wordt of ervaring met een moreel dilemma bijdraagt aan morele oordeelsvorming, blijkt alleen bij militairen dat de variabele 'moreel dilemma ervaren in dagelijkse militaire praktijk' van invloed is op het morele oordeelsvermogen dat betrekking heeft op civiele dilemma's (tabel 2). De variabele 'moreel dilemma ervaren tijdens uitzending' beïnvloedt geen enkele keer het morele oordeelsvermogen.

Mannen en vrouwen

Het onderzoek toont aan dat er wat moreel oordeelsvermogen betreft geen verschillen waarneembaar zijn tussen mannen en vrouwen. Wordt

Nederlands Militair Noodhulp Hospitaal in Pakistan, waar Nederlandse artsen en verpleegkundigen slachtoffers van de aardbeving opvangen en behandelen (Foto AVDD, H. Westendorp; collectie NIMH)

echter gekeken naar de regressieanalyses, dan komen er wel verschillen naar voren. Bij deze regressieanalyse gaat het niet om het moreel oordeelsvermogen als zodanig, maar om de invloed van de onafhankelijke variabelen op de voor- en tegenargumenten van de dilemma's. Uit deze analyses (tabel 2) blijkt dat mannelijke militairen eerder geneigd zijn gedrag te vertonen dat in strijd is met organisatie- en institutieregels, als dat in het belang van de groep is.

Bij het 'werknemersdilemma' bijvoorbeeld vinden mannen dat de werknemers goed gehandeld hebben. Uiteraard is inbreken – wat de werknemers in het dilemma doen – illegaal, maar mannelijke militairen hebben hier in deze context minder moeite mee dan vrouwelijke militairen.

Bij het Gérard-dilemma vinden de mannelijke militairen vaker dan hun vrouwelijke collega's dat Gérard verkeerd gehandeld heeft met zijn besluit de videoband bij de militaire politie in te leveren.

Bij het SAS-dilemma vinden de mannelijke militaire respondenten dat de

militairen de missie in gevaar hebben gebracht door het leven van het jongetje te sparen. Mannelijke militairen lijken wat meer naar het concrete belang van de groep te kijken, ongeacht of dit past bij de regels van de context waarin zij verkeren. Vrouwelijke militairen lijken zich wat dit betreft wat 'aangepaster' op te stellen.

De variabele 'geslacht' is bij de universitaire studenten van invloed op de argumenten 'voor' van het SAS-dilemma. Mannelijke studenten blijken de argumenten vóór minder aanvaardbaar te vinden dan vrouwen.

Overige persoonlijke variabelen

De variabele 'geloofsovertuiging' blijkt bij militairen een significante invloed te hebben op de argumenten vóór bij het medisch dilemma. Militairen die een bepaalde geloofsovertuiging hebben aanvaardden de argumenten vóór minder dan militairen die niet gelovig zijn. Zij vinden dat de dokter het leven van de vrouw niet had mogen beëindigen. De variabele 'leeftijd' is bij militairen van invloed op de argumenten vóór van het SAS-dilemma.

Kanttekeningen en aanbevelingen

Naarmate een persoon ouder wordt kan hij of zij zich meer vinden in de argumenten vóór de handelwijze van de militairen. Opvallenderwijs zijn hoger opgeleide militairen (en militairen met hogere rangen) minder geporteed voor de handelwijze van Gérard, die zijn maten bij de militaire politie aangaf.

Dit is een opvallende bevinding, waar we niet echt een verklaring voor hebben. Mogelijk vinden deze respondenten (en hebben zij in de praktijk ook ervaren) dat een dergelijk incident intern, dat wil zeggen zonder militaire politie erbij, opgelost moet en kan worden. Deze verklaring snijdt hout omdat ook militairen die op uitzending zijn geweest (en dat zullen veelal de hogere in rang zijn in deze steekproef) vinden dat Gérard zijn collega's niet had moeten aangeven. Bij de universitaire studenten is alleen in de eerste regressieanalyse, de variabele 'leeftijd' een significante voorspeller van de afhankelijke variabele 'moreel oordeelsvermogen militaire dilemma's'.

In tabel 2 zijn alle bevindingen bij elkaar gezet. Er komt een aantal opvallende zaken naar voren. Duidelijk is dat militaire officieren (in opleiding) zich bewust zijn van de morele kanten van hun werk en daar althans op papier adequaat mee om kunnen gaan. De gedragscode heeft slechts een beperkte meerwaarde, waarmee niet gezegd is dat in de huidige tijd een dergelijke code overbodig zou zijn.

Militairen die eerdere ervaringen op dit vlak hebben gehad verschillen van militairen zonder ervaring als het gaat om de beoordeling van de gepresenteerde dilemma's. De respondenten met hogere rangen, opleidingsniveaus en eerdere uitzendervaring onderscheiden zich in hun beoordeling van het schietincident in het Franse leger heel duidelijk van de aspirant-officieren zonder ervaring. Daarnaast taxeren mannelijke militaire respondenten een aantal dilemma's duidelijk anders dan vrouwelijke aspirant-officieren dat doen.

De test

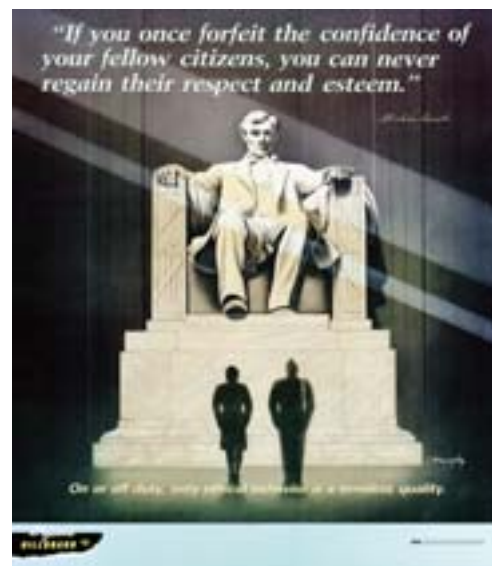
Zoals bij ieder onderzoek kunnen er ook bij dit onderzoek kanttekeningen geplaatst worden. De eerste betreft de test die is gebruikt: de Morele Oordeel Test van Lind (1998). Ondanks dat dit een veel gebruikte test is, roept deze toch vragen op. De manier waarop de test het moreel oordeelsvermogen onderzoekt legt naar onze mening de respondenten beperkingen op. Dit wordt mede veroorzaakt door de manier van vragen en de manier waarop de antwoordmogelijkheden zijn weergegeven. Hierdoor kan een aantal overwegingen niet zichtbaar gemaakt worden.

Om daadwerkelijk het moreel oordeelsvermogen te meten, zou het beter zijn om de afwegingen en de keuzes te onderzoeken die de respondenten zélf maken bij het dilemma. De test die wij ontwikkeld hebben, en de daarop gebaseerde schalen is op dit moment al betrouwbaarder dan de Morele Oordeel Test van Lind, voornamelijk omdat de test voor militairen meer afgestemd is op de context waarin deze gebruikt is, namelijk de militaire wereld.

Voor vervolgonderzoek raden wij aan om de argumenten die op dit moment de betrouwbaarheid beperken aan te passen, zodat betrouwbaardere uitspraken kunnen worden gedaan over het moreel oordeelsvermogen van militairen.

Sociaal-wenselijke antwoorden

Daarnaast kan sociale wenselijkheid in het onderzoek een rol gespeeld hebben. Dit brengt de betrouwbaarheid van het onderzoek in het geding. Hierbij kan wel opgemerkt worden dat ondanks het feit dat er wellicht sociaal-wenselijk geantwoord is, de respondenten in ieder geval wel weten wat van hen verwacht wordt met betrekking tot moreel verantwoord handelen. Sociale wenselijkheid weerspiegelt immers kennis van sociaal geaccepteerde reactiepatronen. De cruciale vraag is echter of deze

'Billboard poster #21 Ethical Behavior Defense'

(Foto U.S. Department of Defense; collectie NIMH)

kennis in concrete situaties ook daadwerkelijk in praktijk wordt gebracht. Zoals eerder aangegeven verdient dit nader onderzoek in de operationele praktijk. Bekeken zal moeten worden op welke wijze dit het beste vormgegeven kan worden. Het is in ieder geval mogelijk om mensen achteraf te laten terugblikken op hun handelwijze bij dilemma's die ze zelf hebben meegemaakt.

Onderzoeksmethode

Een andere kanttekening betreft het eerder genoemde gegeven dat het voor veel mensen moeilijk is een moreel dilemma in de dagelijkse praktijk te herkennen als een moreel dilemma. Er kan echter pas daadwerkelijk sprake zijn van moreel oordeelsvermogen als een moreel dilemma als zodanig ontdekt wordt door de persoon in kwestie, niet als deze het dilemma als dilemma gepresenteerd krijgt.

Een ander punt betreft de kwantitatieve onderzoeksmethode die is gebruikt. Kwantitatief onderzoek lijkt niet altijd de voorkeur te verdienen bij onderzoek naar moreel oordeelsvermogen, aangezien het bij moreel oor-

deelsvermogen primair om perceptie en wijze van denken en redeneren gaat. Bepaalde aspecten daarvan kunnen beter met kwalitatieve onderzoeksmethoden onderzocht worden. Het verdient dan ook aanbeveling om in ieder geval een combinatie van beide methoden te gebruiken.

Functie van de gedragscode

Ofschoon veel vragen zijn beantwoord, blijft er nog veel onbeantwoord en is er nog veel te doen, maar dit is vaker het geval bij exploratief onderzoek. De verdienste van dit onderzoek is dan ook dat het laat zien welke onderzoeksmethoden en welke vragen relevant zijn bij empirisch onderzoek naar de morele dimensie in de militaire praktijk.

Een van de conclusies die naar voren is gekomen is dat het morele oordeelsvermogen ook samenhangt met andere variabelen, die niet zijn onderzocht. De eerste aanbeveling betreft dan ook: nader te onderzoeken welke variabelen mede van invloed zijn op het morele oordeelsvermogen.

Daarnaast is gebleken dat de respondenten in het algemeen denken dat een gedragscode kan helpen bij het oplossen van morele dilemma's. Maar als aan de militairen die een moreel dilemma hebben meegemaakt wordt gevraagd in hoeverre de gedragscode hierbij geholpen heeft, blijkt dat deze heel weinig steun heeft geboden. Er ontbreekt kennelijk iets, ofwel in de inhoud van de gedragscode ofwel in de wijze waarop er in de organisatie mee omgegaan wordt.

Aan de hand van vervolgonderzoek, in de vorm van focusgroepen of individuele interviews, zou onderzocht kunnen worden wat de respondenten missen in de huidige gedragscode. Een, op basis van deze informatie, herziene gedragscode kan dan daadwerkelijk steun bieden bij de confrontatie met morele dilemma's.

Oordeelsvorming

Zoals eerder opgemerkt is het bij moreel oordeelsvermogen belangrijk om

na te gaan hoe de respondenten komen tot de vorming van een oordeel over de morele dilemma's. Dit zou aan de hand van interviews onderzocht kunnen worden. Op basis van deze gegevens zou vervolgens nader onderzocht kunnen worden waar verbeterpunten liggen voor het onderwijs en op welke wijze hier meer aandacht aan besteed kan worden.

Op deze manier kan concreet worden gewerkt aan het verder ontwikkelen van het moreel oordeelsvermogen van militairen.

Het is belangrijk om verder te werken aan de ontwikkeling van dit oordeelsvermogen. Maar aan de hand van dit onderzoek kan nu al worden vastgesteld dat Nederlandse militaire respondenten over moreel oordeelsvermogen beschikken. Natuurlijk is het invullen van een vragenlijst niet hetzelfde als daadwerkelijk gedrag in

een crisissituatie. Maar observaties en bevindingen omtrent het optreden van de Nederlandse krijgsmacht tijdens vredesmissies in Irak, Afghanistan en Bosnië wekken de indruk dat Nederlanders een ingetogen en respectvolle operationele stijl aan de dag leggen (Soeters, Poponete & Page, 2006), zeker in vergelijking met het optreden van sommige andere krijgsmachten.

Deze meer operationele observaties en bevindingen verschillen niet van de resultaten van dit onderzoek. Daarbij dient echter opgemerkt te worden dat hieruit geen algemene conclusies ten aanzien van het morele klimaat in de Nederlandse krijgsmacht kunnen worden getrokken en dat juist recente incidenten bij verschillende krijgsmachtdelen aantonen dat aandacht voor dit morele klimaat op de werkvloer een voortdurend punt van zorg blijft.

Literatuur

- Baarda, Th. Van, Iersel, A. van, en Verweij, D. (red.) (2004). *Praktijkboek militaire ethiek. Ethische vraagstukken, morele vorming en dilemmatraining*, Damon, Budel.
- Bastiaan, R. (2005). *Gedragscodes van Defensie: onderzoek naar effectiviteit van de gedragscodes van de krijgsmacht*. Doctoraalscriptie Faculteit Sociale Wetenschappen, Vrije Universiteit Amsterdam.
- Cleek, M.A. en Leonard, S.L. (1998). 'Can Corporate Codes of Ethics Influence Behaviour?', *Journal of Business Ethics*, Vol. 17, nr. 6, p. 619-630.
- Hofhuis, K.G.H. (2005). *Moreel oordeelsvermogen binnen de krijgsmacht*. Doctoraalscriptie Faculteit Sociale Wetenschappen, Universiteit van Tilburg.
- Kohlberg, L. (1981). *Essays on Moral Development. Vol. 1. The philosophy of moral development: moral stages and the idea of justice*, Harper and Row, New York.
- Kohlberg, L. (1984). *Essays on Moral Development. Vol. 2. The psychology of moral development: the nature and validity of moral stages*, Harper and Row, New York.
- Lere, J.C. en Gaumnitz, B.R. (2003). 'The Impact of Codes of Ethics on Decision Making: Some Insight from Information Economics', *Journal of Business Ethics*, Vol. 48, nr. 4, p. 265-379.
- Lind, G. (1998). *An introduction to the Moral Judgement Test (MJT)*. Unpublished manuscript. Konstanz: University of Konstanz.
- Lind, G. (1999). *Scoring of the Moral Judgement Test (MJT)*. Unpublished manuscript. Konstanz: University of Konstanz.
- Nimwegen, T., Soeters, J. en van Luijk, H.. (2004). 'Managing values and ethics in an international bank', *International Journal of Cross-Cultural Management*, Vol. 4, nr. 1, p. 101-122.
- Schwartz, M. (2001). 'The Nature of the Relationship between Corporate Codes of Ethics and Behavior', *Journal of Business Ethics*, Vol. 32, nr.3, p. 247-262.
- J. Soeters, Chr. Rodica Poponete & J. Page (2006). 'Culture's consequences in the military', in: Th. W. Britt, A.B. Adler & C. A. Castro (eds.), *Military Life. The psychology of serving in peace and combat (Volume 4: Military Culture)*, Praeger, Westport, p. 13-34.
- Verweij, D.E.M. (2003). 'Waarom is ethiek van belang voor de krijgsmacht?', in: Born, H., Moelker, R. en Soeters, J. (red). *Krijgsmacht en samenleving. Klassieke en eigentijdse inzichten*. Boom, Amsterdam, p. 181-212.
- Wortel, E.M. (2006). 'Rwanda: hulpeloos toekijken hoe de hel losbarst? Het belang van ethiek in het omgaan met tragische dilemma's', *Militaire Spectator*, (jrg. 175) (1) p. 4-13.